

¡BOMBA!

Fue una temporada ingrata,
mas nos vino a demostrar:
en beisbol peninsular,
hoy somos todos Piratas

K'intsil

Edición de fin de semana, del viernes 5 al domingo 7 de septiembre de 2025

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 11 · NÚMERO 2558 · www.lajornadamaya.mx

TEEK, U WAKAXIL K'ÁAK'NÁAB, U JATS'UTS BA'ALCHE'IL JA'OB

Tu jeets'el ja'il Golfo de México yéetel Caribe' kaja'an juntúul ti' le jach jats'uts ba'alche'ob yaan ich k'áak'náab: teek, wa manatí antillano, (*Trichechus manatus manatus*). Le nojoch ba'alche'a', k'ajóolta'an beey "vaca marina" tumen ku jaantik xiiwo'ob, ts'o'oke' kex tumen noj chiikul kuxtal yaan Yucatáne', sajbe'entsil yanik u ch'éejel.

Teeké', méek'a'an tumen u ordenil Sirenia, junmúuch' ja'il ba'alche'ob ojéela'an yáax yanchaj tu ja'abilo'ob Eoceno temprano, kex walkil 50 millonesil ja'abo'ob. Jump'éel ti' le óoxp'éel jejeláas teeko'ob yaan yóok'ol kaab, je'ex u jeelo'ob, manatí africano (*Trichechus senegalensis*) yéetel amazónico (*Trichechus inunguis*).

Nuxi' janal xiiwo'obe' ku p'isik'o'ob tak óoxp'éel metros u chowakil yéetel ku piitmáansik 500 kilos u aalil. Poloktako'ob ts'o'oke' u wiinkilalo'obe' jach uts beeta'an ti'al u kuxtal ich ja'. U yoot'ele' samal boox. Kéen siijike' ku p'isik ichil 90 tak 100 centímetros. Jump'éel ba'al jach uts ti' leti'obe', leti' u cha'am kojo'ob, tumen mantats' u jeliko'ob tu kuxtalo'ob, lela' ku yúuchul tumen ku jaantik u xiiwilo'ob k'áak'náab ikil u bin u néenesik. Ku tsa'ayal kuxtal tak 60 ja'abo'ob.

Kex tumen u wiinkilale' piixil yéetel bek'ech beyxan jump'íit tso'otse', yaan u piimpim me'ex, ts'o'oke' kóomtak, u k'aaba'obe' vibrisas, ku bak'pachtik u chi'. Ku meyaj ti' beey sensores ti'al u kaxtik u yo'och. Beey tumen chéen u xiiwil k'áak'náab ku jaantike', ya'ab u janal. Je'el u jaantik tak 10% ti' u aalil saansamal, ts'o'oke' ku jaantik kex 60 u jejeláasil xiiwo'ob.

Ka'ache', tu lu'umil México suuk u yila'al ti' tuláakal u péetlu'umiloob yanik tu jáalikil Golfo de México, ba'ale' tumen jach ya'ab u kiinsa'al ka'achij, beyxan tumen ku k'askúunta'al ja'ob tu'ux kaja'ane', ts'o'ok u jach p'íittalo'ob. Walkila', yaan ku yila'al Caribe', u ya'abile' Reserva de la Biósfera de Sian Ka'an yéetel Bahía Chetumal.

OOHEL CORTESÍA OCEANA

ESPECIAL: FAUNA NUESTRA | P. 42 YÉETEL 43